

УДК 801.316.4 (=83)

**ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЖИВАННЯ ПАСИВНИХ ДІЄСЛІВНИХ
КОНСТРУКЦІЙ У КУРСІ “УКРАЇНСЬКА МОВА
(ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)”**

Зоряна Куньч

*Національний університет “Львівська політехніка”
кафедра української мови
вул. С. Бандери, 12, 79013 Львів, Україна
тел.: (0 322) 258 26 75*

У статті зацентовано на потребі формувати у студентів стійкі вміння і навички правильно будувати вислови в науковому стилі. Систематизовано навчально-методичні матеріали для викладання особливостей вживання в реченні дієслівних моделей, щоб уникнути невластивих для українського наукового стилю пасивних дієслівних конструкцій.

Ключові слова: пасивна дієслівна конструкція, науково-технічне мовлення, безособове речення, узагальнено-особова модель, активна дієслівна конструкція, безособова форма на -но, -то.

Одним із важливих завдань курсу “Українська мова (за професійним спрямуванням)” є виробити у студентів стійкі вміння і навички правильно будувати вислови в науковому стилі. Програмою цього курсу передбачено навчити студентів виявляти помилкові форми й моделі та замінювати їх на нормативні, органічні з погляду стилістики та культури української мови. Оскільки в центрі будь-якого вислову стоїть дієслово, то й помилкових моделей, пов’язаних із уживанням дієслівних форм, є чимало. Це і труднощі дієслівного керування, і вживання активних дієприкметників теперішнього часу, і неправильне використання пасивних дієслівних конструкцій тощо. У цій статті ми запропонуємо систематизовані навчально-методичні матеріали для викладання студентам особливостей вживання в реченні дієслівних моделей, щоб уникнути невластивих для українського наукового стилю пасивних дієслівних конструкцій.

Недоцільне використання в сучасному професійному спілкуванні синтаксичних моделей з пасивними дієслівними формами стає все частіше об’єктом наукових досліджень. До цієї теми звертаються і фахівці-філологи (Ю. Шевельов, Н. Бабиц, О. Сербенська, О. Кочерга, З. Куньч та інші), і науковці-практики (Р. Рожанківський, М. Гінсбург). Отож, сучасних авторитетних джерел для опрацювання цієї теми можна знайти достатньо. Завдання викладача – виробити у студентів стійкі вміння і навички правильно конструювати речення, уникаючи синтаксичних моделей з пасивною дієслівною формою.

Під час пояснення навчального матеріалу викладач має донести студентам усвідомлення суті проблеми, а саме: сучасне українське науково-технічне й професійне мовлення, у тому числі навчальна й науково-популярна література, суттєво перенасичено дієслівними формами на -ться, -ся. За спостереженнями О. Сербенської [5, с. 37], іноді вони становлять 40-50 % від усіх використаних дієслівних форм: *звертається увага, вирішується проблема, висвітлюється думка, висувається гіпотеза* тощо.

Виклад проблеми, на наш погляд, варто розпочати з виявлення правильних конструкцій. Так, необхідно зауважити, що постфікс -ся за своїм первісним значенням вказує на “неможливість об’єкта при дії” [7, с. 314]. Сьогодні це значення дещо затерлося, з’явилися нові, зокрема й стилістично-емоційні значення постфікса -ся (пор., наприклад: “*він не читає*” і “*йому не читається*”). Загалом приєднання до перехідного дієслова постфікса -ся може засвідчувати, що воно:

а) набуло зворотного значення (“одягнув” *кого* – “одягнувся” *себе*, “вмиває” *кого* – “вмивається” *себе*, “ховає” *що* – “ховається” *сам*);

б) втратило перехідність і перейшло до пасивного стану (“комісія *складає* план” – “план *складається* комісією”).

Група зворотних дієслів є активною в українському слововживанні. Зворотні дієслова позначають дію, спрямовану на самого її носія (*дитина вмивається*), виконувану в інтересах носія дії (*люди будуються*), означають дію двох і більше діячів, яка взаємно спрямована (*знайомі листуються*), вказують на дію, що називає типові ознаки, зосереджені на дії самого суб’єкта (*кінь б’ється*). Вживання зворотних дієслів у деяких аспектах є дискусійним (наприклад, “уряд *звітує*” чи “уряд *звітується*”; “я *забув*” чи “я *забувся*”, однак цієї проблеми тут не варто ставити, бо вона забере чимало навчального часу. Можна дати її для реферативного опрацювання чи для окремої короткої доповіді після самостійного опрацювання.

Використання синтаксичних конструкцій з дієслівними формами пасивного стану сьогодні переходить до розряду типових ознак українського науково-технічного мовлення (*завдання ставляться, задачі розв’язуються, товари постачаються, робота виконується, проблеми вирішуються, механізми налагоджуються* тощо). Синтаксичні одиниці такого типу з’явилися в нашій мові під впливом російського книжного мовлення, яке прихильно сприймає пасивні моделі. Українська ж літературна мова, яка сформувалася на народній основі, здавна відзначалася динамізмом, сконденсованістю думки, і цьому значною мірою сприяла її прив’язаність до активних дієслівних форм. Адже пасивні чи безособові конструкції в українській мові характеризуються тим, що в них особа виступає не як діяч, а як сприймач дії, вони окреслюють стани і настрої особи, а сама дія, як слушно зазначає Ю. Шерех, набуває характеру саморозвитку, незалежності від будь-якої особи [7, с. 91]: “Хочеться сісти на човен і поплисти” (М. Коцюбинський); “Тихе поле копитами поорано” (Т. Шевченко).

Сучасне науково-технічне мовлення має ту особливість, що особу дослідника стараються не висувати на перший план, беручи до уваги насамперед предмет його дослідження. Тому, мабуть, вживання пасивних конструкцій деякою мірою зумовлено тією обставиною, що у цих моделях роль суб’єкта-дослідника не враховано, а увагу сконцентровано на об’єкті його діяльності. Однак пасивні моделі, які останнім часом стають неодмінним атрибутом українського наукового стилю, знеособлюють мовлення, усувають з вислову активного діяча, виставляючи в ролі підмета неживий об’єкт, що часто суперечить як граматичним, так і логічним законам. Адже ж конструкція типу “*Директором підписано наказ*” не тільки не є нормативною, але й позбавлена змісту: наказ можна підписати ручкою.

Далі варто розглянути кілька типових варіантів помилкових конструкцій.

1. Вживання назви особи-діяча (логічного підмета) у формі орудного відмінка в конструкції з дієсловом у пасивній формі та з граматичним підметом – об’єктом дії. Наприклад, речення “*Банківськими працівниками повинна аналізуватися фінансова спроможність емітента*” сформульовано за допомогою невластивої для української мови пасивної конструкції. Стилістично правильно цю думку слід було б висловити за

допомогою звичайної активної конструкції, в якій граматичним підметом виступав би суб'єкт дії: *“Банківські працівники повинні аналізувати фінансову спроможність емітента”*. Або ж можна цю думку відтворити безособовою конструкцією з модальним предикативним словом “треба”, “необхідно” та назвою діяча у давальному відмінку: *“Банківським працівникам треба аналізувати фінансову спроможність емітента”*. Ще один приклад: речення *“Нами аналогічним чином оцінювалися зміни похибок досліджуваних станцій”* помилкове і з логічного, і з граматичного погляду, його слід сформулювати за допомогою активної моделі: *“Аналогічно ми оцінювали зміни похибок досліджуваних станцій”*. Цю ж думку можна відтворити і безособовою конструкцією з незмінюваною дієслівною формою на -но: *“Аналогічно оцінено зміни похибок досліджуваних станцій”*.

Активні моделі у текстах наукового стилю мають мати перевагу, як ми вже зазначали [2, с. 25], і через ще одну суттєву обставину, на яку слід особливо наголосити майбутнім науковцям: вони у будь-якому контексті можуть зберігати стилістичну нейтральність, тоді як пасивні конструкції часто набувають певного емоційно-експресивного відтінку значення, що для науково-технічного мовлення є неприйнятним. Наприклад, фраза *“він не спить”* є стилістично нейтральною, а схоже за змістом речення *“йому не спиться”* виражає саме внутрішній стан дійової особи і має виразне емоційне забарвлення.

Різновидом помилкових конструкцій цього типу можна вважати також ті, в яких суб'єктом дії виступає неістота: *“Чинним законодавством регулюється порядок створення та використання статутного і резервного капіталу”*, *“Нормативними документами передбачається чітке співвідношення власних і залучених коштів”*, *“Ефективність процесу управління банківською ліквідністю оцінюється двома основними характеристиками”*. Тут можна використати знову-таки активну конструкцію: *“Чинне законодавство врегульовує порядок використання статутного і резервного капіталу”*, можна вжити узагальнено-особову модель: *“Ефективність процесу управління банківською ліквідністю оцінюють (оцінюємо) двома основними характеристиками”*. Усунути синтаксичну помилку можна також, утворивши безособову форму: *“Нормативними документами передбачено чітке співвідношення власних і залучених коштів”*. Кожна із запропонованих моделей відповідає традиціям українського літературного мовлення.

2. Вживання дієслівних форм на -ться, -ся у безсуб'єктних конструкціях. Наприклад: *“На позабалансових рахунках відображається рух цінностей і документів, що надходять в установи банків на збереження, інкасо або комісію”*, *“Поняття “банківський капітал” вживається в економічній літературі досить часто”*, *“Одержані значення порівнюються з нормативними значеннями або аналізуються в динаміці”*. Відповідно до традицій народної української мови ці помилкові конструкції варто відтворити узагальнено-особовими (в яких неназвану особу-діяча мислимо як когось із певного кола людей).

а) третьою особою множини: *“На позабалансових рахунках відображають рух цінностей і документів, що надходять в установи банків на збереження, інкасо або комісію”*, *“Поняття “банківський капітал” вживають економічній літературі досить часто”*, *“Одержані значення порівнюють із нормативними значеннями або аналізують у динаміці”*;

б) першою особою множини: *“На позабалансових рахунках відображаємо рух цінностей і документів, що надходять в установи банків на збереження, інкасо або комісію”*, *“Поняття “банківський капітал” вживаємо в економічній літературі досить часто”*, *“Одержані значення порівнюємо з нормативними значеннями або аналізуємо в динаміці”*.

Студентам важливо наголосити, що застосування першої особи множини в науковому стилі (так званої “множини скромності”, або “авторського ми”) вважають доцільним і з

погляду мовленнєвого етикету; ця традиція, як зазначає Я. Радевич-Винницький, тягнеться ще з часів Київської Русі [3, с. 90] і підтверджена практикою наукового, публіцистичного та деяких інших видів мовлення, вносячи відтінок співрозмови, співдії із читачем.

Іноді пасивні моделі аналізованого типу можна замінити безособовим реченням із модальним предикативним словом “можна”, “треба”, “необхідно” та неозначеною формою дієслова – виразника дії: “На позабалансових рахунках *треба відобразити* рух цінностей і документів, що надходять в установи банків на збереження, інкасо або комісію”, “Одержані значення *можна порівняти* із нормативними значеннями або *проаналізувати* в динаміці”.

Запропоновані форми виражають загальні судження, міркування, поради. Іноді за контекстом можна здогадатися, хто виступає в ролі діяча (бухгалтери, економісти, банкіри, дослідник), однак конкретно діячів не названо. Такі моделі переважали в українській науковій літературі початку ХХ століття, їх активно застосовували такі майстри українського слова, як І. Франко, І. Огієнко, В. Сімович, В. Домбровський та інші, та під впливом російських синтаксичних конструкцій ці форми відійшли на задній план, а це призводить до втрати динамічності, яка органічно притаманна українській мові через специфіку дієслівного вживання.

3. Використання форм пасивних дієприкметників замість властивих для українського синтаксису безособових форм на -но, -то, величезний синтаксичний потенціал яких в українській мові відзначають її знавці, зокрема визначний український філолог Ю. Шевельов [6, с. 119]. Помилкову фразу “На рисунку *показана система* комплексного аналізу діяльності сучасного комерційного банку” слід було б замінити на модель “безособова форма на -но, -то із додатком у знахідному відмінку”: “На рисунку *показано систему* комплексного аналізу діяльності сучасного комерційного банку”.

Безособові форми на -но, -то вживають замість пасивних дієприкметників, коли є потреба наголосити на дії, а не на ознаці. Так, речення “*Мандрівники були стомлені після далекої дороги*” перефразувати не можна, бо в ньому наголошено на ознаці. Однак, як справедливо зазначає С. Караванський, висловлюючи своє спостереження над мовою Конституції України, недоцільно твердити “*Цензура заборонена*” (стаття 15), а потрібно вживати безпідметову форму “*Цензуру заборонено*”, щоб підкреслити дію і оживити, “урізноманітнити мову сухих документів” [1, с. 54].

Безособова форма на -но, -то історично становить закам’янілу коротку форму середнього роду пасивного дієприкметника і первісно вказувала на дію в минулому часі. Однак тепер її часове значення зблідло, і для вираження минулої або майбутньої дії цю форму вживаємо з допоміжними дієсловами “було”, “буде”. Це дуже важливо для наукового стилю, тому що він передбачає точність вислову, і студентам це треба добре засвоїти. Отже, фразу “*Для продовження будівництва будуть залучені додаткові кошти*” по-українськи краще сформулювати “*Для продовження будівництва буде залучено додаткові кошти*”, а речення “*У процесі обчислення відповідного показника була використана розрахункова сума резерву*” точніше передавало б думку в такому формулюванні: “*У процесі обчислення відповідного показника було використано розрахункову суму резерву*”.

Безособові форми на -но, -то треба активніше залучати до наукового стилю, адже саме вони допомагають висловлювати думку чітко, стисло і точно, не акцентуючи при цьому на особі діяча. Натомість, як зазначає Р. Рожанківський, деякі українські програми правописного контролю позначають їх як помилки [4, с. 45].

Завершуючи пояснення цього матеріалу, треба насамкінець коротко підсумувати сказане таким, до прикладу, висновком: “Отже, осмислюючи функціонування української

наукової мови на сучасному етапі мовного розвитку, потрібно усвідомити, що у поєднаннях слів, тобто у синтаксичних нюансах, національна специфіка мови виявляється надзвичайно виразно. Тому ми повинні подбати про усталення в науковому стилі природних, суто українських синтаксичних традицій, що витворилися на народній основі, усуваючи ті складні інтерференційні нашарування, які з'явилися в нашій мові в результаті калькування готових блоків російського мовлення. Зокрема, в науково-технічному мовленні на зміну пасивним конструкціям треба активізувати питомі українські моделі: безособові односкладні речення різних типів (із дієслівною формою на -но, -то; із модальними словами "треба", "можна", "слід" у поєднанні з неозначеною формою дієслова тощо); неозначено-особові моделі, в яких особу-діяча не названо, але можна сприйняти як певне коло людей; узагальнено-особові речення, що виражають широкі узагальнення, загальні судження або через форму множини виявляють відтінок співпраці із читачем; активні конструкції із різними формами дієслівних утворень, які передають динаміку думки, точно й влучно відтворюють живе народне мовлення".

Для унаочнення цієї підсумкової інформації доцільно свикористати таблицю:

| неправильно | | правильно | |
|---|---|---|---|
| Пасивна модель з орудним відмінком діяча-істоти | <i>"Банківськими працівниками повинна аналізуватися фінансова спроможність емітента"</i> | Активна модель з називним відмінком діяча | <i>"Банківські працівники повинні аналізувати фінансову спроможність емітента"</i> |
| | | Безособова конструкція з модальним предикативним словом "треба", "слід" та назвою діяча у давальному відмінку | <i>"Банківським працівникам треба аналізувати фінансову спроможність емітента"</i> |
| Пасивна модель з орудним відмінком діяча-неістоти | <i>"Чинним законодавством регулюється порядок створення та використання статутного і резервного капіталу"</i> | Активна модель з називним відмінком діяча | <i>"Чинне законодавство регулює порядок використання статутного і резервного капіталу"</i> |
| | <i>"Ефективність процесу управління банківською ліквідністю оцінюється двома основними характеристиками"</i> | Узагальнено-особова модель | <i>"Ефективність процесу управління банківською ліквідністю оцінюють (оцінюємо) двома основними характеристиками"</i> |
| | <i>"Нормативними документами передбачається чітке співвідношення власних і залучених коштів"</i> | Безособова модель із дієслівною формою на -но, -то | <i>"Нормативними документами передбачено чітке співвідношення власних і залучених коштів"</i> |

| | | | |
|---|--|---|---|
| Дієслівні форми на - ться, -ся у безсуб'єктних конструкціях | “Одержані значення <i>порівнюються</i> з нормативними значеннями або <i>аналізуються</i> в динаміці” | Третя особа множини в узагальнено-особовому значенні | “Одержані значення <i>порівнюють</i> із нормативними значеннями або <i>аналізують</i> у динаміці” |
| | | Перша особа множини в узагальнено-особовому значенні | “Одержані значення <i>порівнюємо</i> із нормативними значеннями або <i>аналізуємо</i> у динаміці” |
| | | Безособове речення із модальним предикативним словом “можна”, “треба”, “необхідно” та неозначеною формою дієслова – виразника дії | “Одержані значення <i>треба порівняти</i> з нормативними значеннями або <i>проаналізувати</i> в динаміці” |
| Пасивні дієприкметники у ролі присудка | “На <i>рисунок показана система</i> комплексного аналізу діяльності сучасного комерційного банку” | Безособова форма на -но, -то із додатком у знахідному відмінку | “На <i>рисунок показано систему</i> комплексного аналізу діяльності сучасного комерційного банку” |

Для закріплення вивченого варто запропонувати студентам кілька видів практичних завдань: редагування речень зі свідомо допущеними помилками; виявлення у текстах наукових і науково-навчальних видань помилкових моделей та опрацювання їх; написання рефератів і коротких виступів із деяких конкретних аспектів цієї проблеми.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що запропонована в цій статті модель викладання студентам особливостей вживання дієслівних конструкцій, а також її застосування у педагогічній практиці сприятиме відновленню суто українських синтаксичних традицій, які витворилися на народній основі. Адже науковий стиль сучасної української мови надто перенасичений пасивними конструкціями, що суперечить традиції функціонування українського дієслова і є наслідком інтерференції російських моделей.

1. *Караванський С.* Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”. Київ: Видавничий центр “Академія”, 2001. 240 с.

2. *Куньч З., Голубінка Н.* Пасивні дієслівні конструкції в українському науковому мовленні / Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2004. С.24-26.

3. *Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування. Львів: Видавництво “Сполом”, 2001. 223 с.

4. *Рожанківський Р.* Щодо українського стилю фахової мови // Вісник Держуніверситету “Львівська політехніка”. № 336. Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції Слово-Світ 98. Львів: Видавництво Держуніверситету “Львівська політехніка”, 1996. С. 43-46.

5. *Сербенська О.* Дієслівні конструкції в українському науково-технічному мовленні // Проблеми української науково-технічної термінології. Тези доповідей 4-ї Міжнародної наукової конференції. Львів: Видавництво Держуніверситету “Львівська політехніка”, 1996. С. 36.

6. *Шевельов Ю.* Українські синтаксичні конструкції типу збудовано місто – збудоване місто // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skladowska. Lublin-Polonia, 1996-1997. V.XIV-XV. С.115-119;*

7. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української мови. Мюнхен, 1951. 402 с.

**TEACHING PECULIARITIES OF USING PASSIVE VERBAL CONSTRUCTIONS
IN THE COURSE “UKRAINIAN LANGUAGE
FOR PROFESSIONAL ORIENTATION”**

Zorjana Kunch

*Lviv Polytechnic National University,
Department of the Ukrainian language,
Bandera st., 12, 79013 Lviv, Ukraine,
phone: (0 322) 258 26 75*

In the article, the need to develop students' stable skills to correctly build phrases in the scientific style is accentuated. Educational and methodical materials to teach peculiarities of using verbal models in the sentence to avoid passive verbal constructions as not characteristic of the Ukrainian scientific style are systematized.

Key words: passive verbal construction, scientific and technical speech, impersonal sentence, generalized finite model, active verbal construction, impersonal -но, -то form.

**ИЗУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПАССИВНЫХ
ГЛАГОЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В КУРСЕ “УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК
(ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРЯМЛЕННОСТИ)”**

Зоряна Куньч

*Национальный университет “Львовская политехника”,
кафедра украинского языка,
вул. С. Бандеры, 12, 79013 Львов, Украина,
тел.: (0 322) 258 26 75*

В статье акцентировано на необходимости формировать у студентов устойчивые умения и навыки правильно конструировать изречения в научном стиле. Систематизированы учебно-методические материалы для преподавания особенностей употребления в предложении глагольных моделей с целью избежания несвойственных для украинского научного стиля пассивных глагольных конструкций.

Ключевые слова: пассивная глагольная конструкция, научно-техническая речь, безличное предложение, обобщенно-личная модель, активная глагольная конструкция, безличная форма на -но, -то.

Стаття надійшла до редколегії 13.11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010